

УДК 930.2:[94:355.4(477-074)]«2014/...»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-14-25

КАСЯН Андрій Іванович,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-8073-7138
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
молодший науковий співробітник
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0001-8205-7286
e-mail: metsepman91@gmail.com

ХОМЕНКО Денис Володимирович,
аспірант, старший лаборант кафедри
історії України Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-3369-9239
e-mail: homenkodenis96@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ*

У статті розглянуто особливості джерел з дослідження політики пам'яті та історичної свідомості на тимчасово окупованих Росією територіях Донбасу. З'ясовано, що в основному джерельна база представлена ресурсами всесвітньої мережі Інтернет, що зумовлює специфіку її аналізу. Авторами запропоновано схему поділу джерел на групи та підгрупи (кластери). Охарактеризовано як традиційні категорії джерел так і нові, передусім джерела born digital. Особливу увагу приділено медіа ресурсам та соціальним мережам (Facebook).

Ключові слова: політика пам'яті, історична свідомість, джерелознавство, історичне джерело, російська агресія, окупація, ОРДЛО, історія України.

Постановка проблеми. Дослідження політики пам'яті та історичної свідомості населення тимчасово окупованих Росією територій України треба розпочинати з розгляду проблем пов'язаних в першу чергу з пошуком та опрацюванням джерел. Зрозуміло, що в нинішній ситуації класичні історичні/історіографічні джерела не можуть повністю задовольнити дослідника. Історик який студіює явища новітньої історії та їхнє відображення у колективній пам'яті має справу з рядом нових видів джерел, і стійкою тенденцією до їх збільшення. Неможливість фізичного доступу до цих регіонів змушує дослідників займатися пошуком джерел здебільшого в мережі Інтернет, що відображається на особливостях джерельної бази. Тому запропонована тема є на часі та покликана започаткувати студіювання цієї проблематики в сучасній українській історичній науці.

Мета. З'ясувати особливості та виокремити основні категорії історичних джерел які можна використовувати в процесі дослідження політики пам'яті та історичної свідомості населення на окупованих територіях українського Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Запропонований І. Ковальченком метод класифікації джерел на основі способу фіксації інформації, де виділено чотири групи або категорії: речові, писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні, вже не може повністю охопити весь масив документальних свідчень новітньої доби [11]. В нашому випадку всі

* Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України (конкурсний проєкт № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)»).

ці джерела відображаються в електронному вигляді (за винятком речових, хоча й вони можуть бути оцифровані, про що йтиме мова далі). Тому такий критерій класифікації джерел як спосіб відображення інформації не може розглядатися як визначальний.

При дослідженні зазначеної теми потрібно мати на увазі доступність джерел, оскільки в нинішній час виникають серйозні перешкоди щодо фізичного доступу на окуповані українські території. У цьому випадку певним чином може зарадити звернення до мережі Інтернет, де акумулюється значний масив різноманітних джерел. Відзначимо, що маються на увазі не просто оцифровані матеріали, а джерела створені в самій мережі (born digital), які не мають іншого носія (паперового, відео чи фото), а існують лише в електронному вигляді. Саме тому ми відрізняємо їх від сфотографованих чи від сканованих документів які мають і фізичну і цифрову версії.

Кожне історичне джерело має ряд ознак і вибирати потрібно ті які найкраще відповідають меті дослідження. Певно найоптимальнішим буде застосовувати класифікацію, яка відповідає цілям дослідження, враховуючи об'єктивно притаманні джерелу спільні ознаки. Саме тому цілі і завдання дослідження висувують на перше місце ту ознаку джерела, яка слугуватиме критерієм для віднесення його до певної категорії, а тому й буде визначати вибір схеми класифікації.

Загальновідомо, що історичні джерела групуються за типами та видами (категоріями). Пропонуємо зробити короткий їхній огляд з врахуванням особливостей деяких джерел, які можуть бути «комплексними» тобто належати до кількох різних категорій.

Речові джерела в нашому випадку є практично недоступними через ведення військових дій та окупацію частини Донецької та Луганської областей. Хоча гіпотетична можливість вивчити деякі види речових джерел видається імовірною завдяки фото чи відеофіксації та поширення в мережі Інтернет. Наприклад, нам вдалося частково ознайомитися з нинішньою музейною експозицією підкупаційного Луганського університету. Переглянувши відеозапис з експонатами музею можна зробити певні висновки про меморіальні практики для наочної візуалізації політики пам'яті на окупованій території. Йдеться про виставку, яку планувалося відкрити в музеї Луганського університету для ознайомлення з результатами археологічних розкопок, де за версією Костянтина Красільнікова було знайдено залишки «протоноворося» [27]. На відео демонструються археологічні експонати, які мали підтвердити існування в межах т. зв. «ЛНР» давньої традиції обробки металу та зачатків ливарної промисловості [3], або «историческое обоснование самобытности луганской расы», на чому наголошують екскурсоводи [15]. В цьому випадку музейні експонати та експозиції є речовими джерелами. Така позиція може видаватися дискусійною через відсутність безпосереднього контакту з предметом який виступає речовим джерелом. З іншого боку, логічно зауважити про приналежність відеозапису до зображувальних джерел. Також варто відзначити, що при дослідженні політики пам'яті не обійтися без речових (візуальних) джерел, адже вони завжди виступають засобом візуальної аргументації. Відповідно коли говорять про теорію і демонструють якийсь артефакт, слухач отримує додаткову аргументацію бо перед ним є матеріальна річ яку можна відчутти на дотик, а отже це правда. Водночас не маючи безпосереднього доступу до таких джерел видається правомірним використання ресурсів мережі Інтернет.

Аналізуючи словесні (вербальні) джерела, зважуємо також на специфіку їхнього дослідження. До цього типу джерел у класичному джерелознавстві відносять і комп'ютерні тексти. Зрозуміло, що в наш час вони майже всі є електронними або оцифрованими. Законодавчі, нормативні та інші офіційні документи зазвичай розміщують на відповідних сайтах організацій та установ. З сайтів нелегітимних органів влади т. зв. «республік» так само отримуємо інформацію про їх «офіційну» політику пам'яті. В мережі знаходимо і усну народну творчість, яка є цінним джерелом для розуміння ставлення населення до тієї чи іншої події. Наприклад вірш невідомого автора про війну на Донбасі був зафіксований на відео та потрапив у відеохостинг YouTube [26].

Найбільш масовим типом джерел є зображальні. Це зумовлено розвитком технологій у сучасному світі коли практично кожна людина володіючи смартфоном чи іншим гаджетом

може фіксувати події та поширювати їх через Інтернет, соціальні мережі тощо. Хоча питання їх збереження, особливо відеоматеріалів, є актуальним для сучасних істориків. Подібна ситуація й із звуковими (аудіальними) джерелами. Збереження та фіксація цих видів джерел створених в епоху цифрових технологій та їх розповсюдження через мережу Інтернет залишається поки відкритою проблемою для сучасного історичного джерелознавства.

Виправданим буде використання і поведінкових джерел (мітингів, демонстрацій та інших публічних заходів), які розкривають настрої населення, офіційну комеморативну політику вшанування тих чи інших подій, або осіб.

Більш різноманітною може бути класифікація джерел за групами (категоріями). Першочергово звернемо увагу на джерела офіційного походження, які спрямовані на формування історичної свідомості та використовуються державою як основні засоби проведення політики пам'яті.

Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування історичної пам'яті. Вказана сфера діяльності органів влади у політичному та науковому дискурсі отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти [30].

Для дослідження теми виділимо групи джерел офіційного походження, котрі мають стосунок до політики пам'яті і включають два кластери: 1) законодавчі й нормативні акти України (комеморативні/меморіальні закони); 2) нелегітимні правові акти, котрі були затверджені главами незаконних самопроголошених «республік» на тимчасово окупованих територіях України (ОРДЛО) – так званих «ЛНР» та «ДНР».

До першого виду джерел варто віднести сучасне українське законодавство щодо «декомунізації» та трансформації колективної пам'яті про Другу світову війну. Як відомо, 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила 4 закони, котрі стосуються правового регулювання політики пам'яті в Україні, а 15 травня 2015 р. Президент України П. Порошенко підписав їх. Практично всі вони стосуються проблем Другої світової війни.

Напевно найважливішим з них є закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років». Акт спирається на резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 22 листопада 2004 р. № A/RES/59/26 та від 2 березня 2010 р. № A/RES/64/257. В законі визнається, що Друга світова війна 1939 – 1945 рр. розпочалася в результаті домовленостей націонал-соціалістичного (нацистського) режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР; обома тоталітарними режимами на території України було вчинено численні злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, унаслідок чого Україні та українському народові було завдано величезних втрат [25].

Важливим є також закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» який визнає комуністичний та нацистський режими злочинними. Відповідно до цього У Другій світовій війні ці режими також визнаються рівнозначно злочинними. Більше того – третій пункт статті 4 та ряду інших статей стосуються такого поняття як «публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 рр. в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» [23].

Наступний меморіальний закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» зорієнтований на «визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про дану боротьбу й встановлення відповідальності за порушення законодавства про статус борців за незалежність України у ХХ столітті». Закон визнає борців за незалежність України, котрі брали участь у всіх формах політичного, збройного та іншого колективної чи

індивідуального спротиву. Також актом передбачено всебічне вивчення історії боротьби за незалежність України в ХХ ст., підвищення поінформованості та уваги громадськості, розробку та удосконалення навчальних підручників, програм та заходів щодо історії боротьби та поширення об'єктивної інформації щодо цього [24].

Четвертим законом є закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років». У цьому правовому акті зазначається, що «архіви є невід'ємним і незамінним елементом історичної спадщини Українського народу» та гарантують збереження людської пам'яті. Враховується право на отримання об'єктивної інформації громадянами держави Україна, суспільний інтерес до історії, а надто до історії України ХХ століття. Основна мета, що передбачена даним законом – «недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки України» [22].

Використання вказаної групи джерел для дослідження нашої теми має досить виразну специфіку, оскільки українське законодавство реально застосовуються лише на тій частині Донбасу, яку вдалося звільнити від окупантів. Натомість окупаційні адміністрації в ОРДЛО злочинно ігнорують українське меморіальне законодавство, тим самим збільшуючи дистанцію між історичною пам'яттю українських громадян, розділених лінією розмежування (реально фронтом російсько-української війни).

До другого кластеру джерел відносимо нелегітимні правові акти, котрі були прийняті в ОРДЛО (так званих самопроголошених псевдореспубліках «ЛНР» та «ДНР»). Йдеться про «укази» підписані представниками колаборантів за час 2014 – 2020 рр., які визначають офіційну історичну політику окупантів.

Вказані нелегітимні правові акти стосуються оцінок, насамперед, періоду Другої світової війни, яка в них інтерпретується як «Велика вітчизняна війна», що є прямим наслідуванням советського історичного дискурсу. До таких віднесемо «указ» підписаний Л. Пасічником «Про використання назви «місто Ворошиловград» від 16 квітня 2020, де зазначено, що колишня назва міста Луганськ буде використовуватися в такі дні: 9 травня – День перемоги, 22 червня – День пам'яті та скорботи та 14 лютого – День звільнення Луганська від нацистів (сайт «глави ЛНР»). У питанні меморіального перейменування міста не забарився також і представник незаконного формування «ДНР» Денис Пушилін. 23 квітня 2020 р. він підписав «указ» «Про використання назви «місто Сталіно». Місто Донецьк має носити цю назву теж три дні: на 9 травня – День перемоги, 22 червня – День пам'яті та скорботи та 8 вересня – День звільнення Донбасу від нацистів (сайт «глави ДНР»). По суті – це ніщо інше як спроба спекулятивного використання «радянської традиційності».

Також для дослідження теми є цікавими й інші нелегітимні правові акти такі як: «Про оголошення 2015 року Роком Перемоги» в так званий «ДНР», підписаний Олександром Захарченком; «Про оголошення 2020 року Роком Великої Перемоги», підписаний Денисом Пушилїним (там же), котрі спрямовані на «збереження історичної пам'яті», що звісно ж, також відсилає до радянсько-російської традиції (сайт «глави ДНР»). Сюди ж віднесемо «укази» підписані «главами» в ОРДЛО (Д. Пушилїним та Л. Пасічником) про «Проведення параду в честь 75-річниці Перемоги в Великій Вітчизняній війні і Параду Перемоги» (сайт «глави ДНР», сайт «глави ЛНР»). У контексті святкування «Великої перемоги» «уряд ДНР» вирішив піти навіть далі – затвердив проект про ювілейну медаль «на честь 75-річчя Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (сайт «глави ДНР»).

Ще однією важливою групою джерел слугує навчально-дидактична література та квазінаукові тексти. У переважній більшості це підручники для середньої школи, навчальні посібники, статті, що претендують на науковість, а також матеріали конференції, які надруковані після 2014 р. на території ОРДЛО.

Найважливішим складовим формування історичної пам'яті є підручники. Одним із знарядь інструменталізації минувшини і маніпулюванням історичною свідомістю населення на окупованих територіях є впровадження антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу починаючи вже від молодшої школи. У такому контексті цікавим видається

простежити рецепцію «іншої» історії в дидактичній літературі квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР».

Антиукраїнська ідеологізація шкільної освіти призвела до того, що замість нормативного курсу історії України в освітній процес введено нові дисципліни – «Історія Донецького краю», «Уроки гражданственности и духовности Донбасса» та «История Отечества» – курс, в який входить історія Росії, а будь які згадки про України нівелюються [13, 225]. Типовими прикладами такої колаборантської політики є дидактичні видання «Введение в историю Донецкого края. 5 класс» (Донецьк, 2015) та «История Отечества. 7-8 класс» (Луганськ, 2019). Спільним у обох виданнях є принцип нав'язування школярам виняткової особливості Донецького та Луганського регіонів, їх окремішність від України та приналежність до ареалу російської історії.

Історія в підручниках і посібниках подається як краєзнавчі нариси з минувшини Донеччини та Луганщини від найдавніших часів до сьогодення та відсутністю розмежування з російською історією. Зокрема, описуючи причини українізації, автори доводять, що рішення більшовиків про приєднання Донбасу до УСРР зустріло спротив у місцевого населення, що й стало причиною політики «українізації» [10, 163]. Та найбільшу загостреність, з погляду маніпулювання історичною пам'яттю, викликає історичний дискурс про події 2014 р. На початку автори констатують, що регіон (Донеччина) є російським за своєю культурою, мовою та відноситься до «цивілізації русского мира» [10, 190]. Твердження «Україна для українців» у підручнику ототожнюється з нацистськими гаслами (примітно, що автори цього опусу не розрізняють змістове наповнення понять «нацизм» і «фашизм»), а російська агресія проти України оцінюється як процес повернення «всего, что забирала у Донецкого региона украинская власть: русское самосознание, язык, культуру» [10, 192]. Такі маніпулятивні псевдоісторичні нарративи, на наш погляд, формують певний тип самоідентифікації молодшого покоління на окупованих територіях, що ототожнює себе з російським неоімперським дискурсом.

У цілому, для дидактичної літератури, що видана в ОРДЛО, зокрема підручників з історії, притаманна відсутність методологічного обґрунтування предметності навчального курсу та наявність суб'єктивістських особистісних тлумачень історії. Яскравим прикладом слугує незграбне тлумачення предмету історії як різного роду оповідань про минуле, що веде до деформації сутності історичної науки («Історія – це події минулого, розповідь про життя людини, пригоди та випадки, що сталися з нею» [10, 8]).

Ще одним чинником формування історичної пам'яті в ОРДЛО слугує дидактична продукція для «вищої школи». Варто зауважити, що в цьому випадку також простежується загальна тенденція вписування регіональної історії в загальноросійський історичний дискурс.

Важливим джерелом для вивчення проблеми слугує видання «Королева Г. И., Крысенко Д. С. История Луганской Народной Республики с древнейших времени до наших дней: учебное пособие» (Луганськ, 2020). Тут міститься значний обсяг інформації, зокрема спотворення історичних фактів. Так, торкаючись періоду становлення України як незалежної держави автори «посібника» безпідставно стверджують, що «национальная и культурная идентичность населения области (Луганської) с Русским миром определила ориентированность региона на сохранение политических, экономических и культурных связей с Российской Федерацией» [12, 198]. Спільним для навчально-дидактичної літератури на території ОРДЛО, як і всієї окупаційної ідеології, є апелювання до регіональної окремішності та виокремлення Донбасу як унікального етнічного регіону на пострадянському просторі, що має непорушні зв'язки з Росією [5, 57].

Ще одним кластером формування джерел є тексти істориків-колаборантів. Сюди можемо віднести «наукові» статті та матеріали конференцій видані в ОРДЛО. Активно продукує такі тексти підкупаційний Донецький університет (м. Донецьк). Варто зазначити, що після початку бойових дій у 2014 р. з класичного історичного факультету ДонНУ, за інформацією Т. Нагорняк, згодились працювати в «ДНР» тільки 10% науково-педагогічних працівників [35]. Натомість керівник псевдофакультету під окупацією, назвав це очищенням «коллектива, который перестал быть рассадником русофобии и пещерного украинского национализма» [33, 6].

Серед «наукової» літератури випущеної після 2014 р. можна виокремити кілька видань: «Журнал исторических, политологических и международных исследований», «Вестник ДонНУ. Серия Б: Гуманитарные науки», а також різноманітні збірники матеріалів конференцій. Ці видання є досить інформативним джерелом для вивчення формування псевдоісторичного дискурсу на окупованих територіях, що безперспективно претендує на науковість.

У цих виданнях, поряд із загальноісторичним статтями, містяться відверто провокативні та антинаукові матеріали. Наприклад, у третьому номері журналу «Журнал исторических, политологических и международных исследований» опублікована стаття О. Онопко, у якій автор розмірковуючи над геополітичним статусом Донбасу доводить, що «з 1991 р. регіон є перехресною «лінією розлому» між Західною та Слов'янсько-Православною цивілізаціями», а причиною виникнення «ДНР» вважає «відсутність у російського населення регіону захисту інтересів» [16, 97].

Хрестоматійним прикладом квазінаукового тексту є стаття М. та С. Тарасових «Исторические факты как фактор геополитического противостояния: Украина между Западом и Россией» опублікована у третьому випуску видання «Журнал исторических, политологических и международных исследований» за 2018 р. Відомо, що основними елементами наукової статті є визначення наукової гіпотези дослідження та комплексний аналіз джерел, а можливість перевірки гіпотези є логічною вимогою, дотримання якої дає право на її висування [17, 46]. У розглянутій статті спостерігається своєрідна обмеженість гіпотези, яка виявляється у відсутності чіткого розуміння історичних процесів, про які йде мова в тексті, та їх причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, говорячи про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні автори стверджують, що «проаналізувавши архівні джерела і дані про причини і масштаби голоду 1932–1933 рр. в СРСР, можна з повною впевненістю констатувати безпідставність тези, що голод був спрямований проти українського народу» [31, 109]. Така теза свідчить про певну «наукову імпотенцію» авторів, які роблячи подібні голосливі висновки не опрацьовували елементарної джерельної бази з проблематики (напр. Телеграма Закавказького крайового комітету ВКП(б) до ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1932 р. або Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р.).

У подібному руслі написані тексти й інших істориків-колаборантів М. Руденка [28], Ю. Федоровського [32], В. Сальнікова [29] та ін.

Абсолютно новим видом джерел є соціальні мережі, які в сучасному суспільстві набувають все більшої ваги. Розглянемо на прикладі найпопулярнішої в Україні мережі Facebook. Поділяємо думку Оксани Юркової, яка вважає, що у випадку з соціальними мережами «маємо справді унікальне і специфічне історичне джерело, що поєднало у собі практично всі типи раніше відомих нам історичних джерел (письмові, кіно-фото-фоно-документи, етнографічні, лінгвістичні та ін.). Головне не загубити його, збираймо/фіксуймо якнайбільше» [34, 32]. Справді можливості таких джерел до цього часу повністю не розкриті, а для історика постає актуальна проблема збереження та підтвердження достовірності інформації з них. Власне цьому присвячена цитована вище стаття. Ми ж зосередимо увагу на використанні соціальних мереж для дослідження пам'яттєвого дискурсу на окупованих територіях. У першу чергу відзначимо, що в більшості випадків досліднику продуктивніше працювати з групами, які створюються в соціальних мережах за відповідною тематикою. Вони акумулюють інформацію з певної теми та об'єднують користувачів які нею цікавляться.

У випадку дослідження процесів пов'язаних з політикою пам'яті та історичною свідомістю на окупованих територіях варто використовувати інформацію отриману з тематичних груп. Їх можна розділити на дві основні частини: групи створені на окупованих територіях та групи українського походження. Перші характеризують життя в самопроголошених «республіках» [8], де розміщена інформація спрямована відповідно на жителів окупованих територій. Друга група створюється в основному для протидії інформаційній пропаганді з боку ОРДЛО та Росії [2]. Часто сторінки в Facebook просто дублюють сайти ЗМІ [14] або офіційних установ чи осіб [6]. У цьому випадку нас цікавить не скільки сама публікація, а реакція відповідної спільноти, яка проявляється в коментарях,

вподобаннях (like) чи поширенні (репости) (фото 1). Певним чином такий допис виступає і конвенціональним джерелом, де через умовні позначення (смайлики) ми дізнаємося емоційне ставлення користувачів до тієї чи іншої інформації (фото 2).

Коментарі в Facebook є прикладом також усноісторичних свідчень, бо розкривають думку людей, зафіксовану в коментарі живою мовою та з відповідними емоціями. Однак основними усноісторичними свідченнями слугують інтерв'ю переселенців [21] та жителів окупованих територій.

Велику кількість усноісторичного матеріалу, фото- та відеоматеріалів, аналітичних та соціологічних даних акумулюють на своїх сайтах ЗМІ. Окремі видання створюють цілі напрямки де збирають інформацію про окупований Донбас. Яскравим прикладом є проєкт Радіо Свобода «Донбас. Реалії» [7]. Такі рубрики є зручними для дослідницького пошуку, бо мають тематичні збірки найрізноманітніших джерел. Окрім самих текстів журналістів, значний інтерес становлять фото та відеоматеріали. Якщо раніше, через очевидні об'єктивні причини, фото, а тим більше відео, було досить екзотичним історичним джерелом, то зараз вони носять масовий характер.

Фотографія як джерело є надзвичайно цінна для дослідження політики пам'яті. По-перше на ній фіксується різноманітні меморіальні об'єкти, прапори, герби, що дає нам уявлення про подію чи об'єкт (фото 3). Не менш важливим для розуміння історичної свідомості є й непрямі дані від фото (фото 4). Тобто вибір об'єкту на фоні якого зроблено фото свідчить про свідомі чи підсвідомі вподобання тих, хто фотографується.

Ще більш інформативним та динамічним є відеоматеріали. Їх очевидно варто розділяти за походженням. До першої групи можемо віднести відео проєкти, які зроблено для висвітлення теми, в нашому випадку пов'язаної з політикою пам'яті чи історичною свідомістю на окупованих територіях. На платформі YouTube зібрано окремі канали, де розміщено такі відео. В українському сегменті ці канали зазвичай проводять контрпропаганду, розвінчують міфи російських та сепаратистських каналів [18] та блогерів [19]. Друга група – відео колаборантів [20]. Важливо відзначити, що потрібно удосконалювати методологію роботи з цими джерелами, і тут очевидно передбачається ще великий пласт роботи для джерелознавців.

Дослідження політики пам'яті та історичної свідомості вимагає міждисциплінарних контактів. Тому й джерельна база є відповідною. Звичайно, що для розуміння суспільних настроїв, ставлення суспільства до історичних подій чи героїв та динаміки цих процесів необхідно використовувати результати соціологічних досліджень [9]. Сучасні технології дозволяють також демонструвати згадані тенденції і в режимі онлайн-карт.

Висновки. Дослідження політики пам'яті на окупованих Росією районах Донбасу ще не стало предметом спеціального інтересу істориків. Проаналізована нами джерельна база свідчить про наявність широкого спектру історичних джерел для таких досліджень. Відзначимо, що цей джерельний комплекс має ряд специфічних особливостей та характеризується використанням абсолютно нових категорій джерел. Це зумовлює і пошук нових методологічних підходів до роботи з ними. Запропонована класифікація дозволяє об'єднати переважний масив історичних джерел за групами та кластерами.

Важливою групою є правові акти України, які покликані запобігти повторенню помилок попереднього часу, сприяють інтерпретації минулого як складової політики національної пам'яті та популяризації знань про боротьбу за незалежність України в ХХ ст. На противагу чинному українському меморіальному законодавству нелегітимні правові акти прийняті в ОРДЛО повторюють загальноприйнятту практику в РФ, як правонаступниці СРСР та скеровані на фальшування історії (до прикладу – використання терміну «Велика Вітчизняна війна»).

Окрему групу складають навчально-дидактичні матеріали. Вказані джерела у черговий раз свідчать, що роль професійних істориків в інструменталізації пам'яті є однією з ключових. Фальсифікація фактів та використання історії як інструмента політичного маніпулювання свідомості перетворює класичну науку в міфологізований набір псевдоісторій. Саме така політика, що активно впроваджується на території ОРДЛО, формує новий тип громадянина, для якого ментально українська історія є чужою та ворожою. Тому вивчення джерел формування спотвореного історичного дискурсу в зоні

окупації є одним з завдань сучасної української історичної науки, для більш ефективної протидії маніпулюванню історичним знанням.

Важливими джерелами стали медіа матеріали які акумулюють великий пласт інформації найрізноманітнішого походження. Дослідження політики пам'яті практично не можливе без аналізу візуальних матеріалів. Сучасні технології дають доступ до фото зібраних на різних ресурсах мережі Інтернет та відео матеріалів які в основному зберігаються на YouTube. Цей вид історичного джерела варто також розрізняти за місцем створення та призначенням, тобто пропагандистські відео сепаратистів, відео створені в українському сегменті як контрпропаганда. В роботі з фотоматеріалами варто дотримуватися тих же підходів.

Принципово новим джерелом, яке має чудовий потенціал для дослідження політики пам'яті, суспільних настроїв та історичної свідомості широких мас населення, є соціальні мережі. На наш погляд, найбільш продуктивним є використання матеріали найпопулярнішої нині в Україні соціальної мережі Facebook. Відзначимо, що питання використання Facebook як історичного джерела вже піднімалося українськими істориками, напрацювання яких ми також врахували.

Відзначимо, що маємо достатньо великий комплекс історичних джерел для дослідження політики пам'яті в ОРДЛО, які переважно розміщені в мережі Інтернет. Така особливість дозволяє історика мати доступ до них з практично будь якої точки світу. Однак той факт, що деякі джерела існують лише в цифровій версії ставлять перед дослідником проблему їх збереженості, адже інформація може видалятися чи редагуватися автором. З огляду на це перспективним вбачається не тільки збирання, накопичення та опрацювання джерел, а і їх збереження.

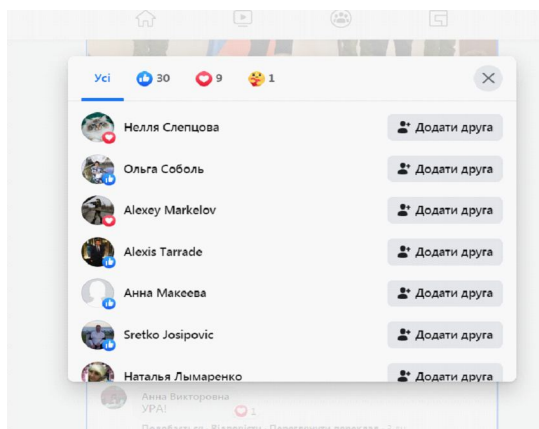

Фото 1

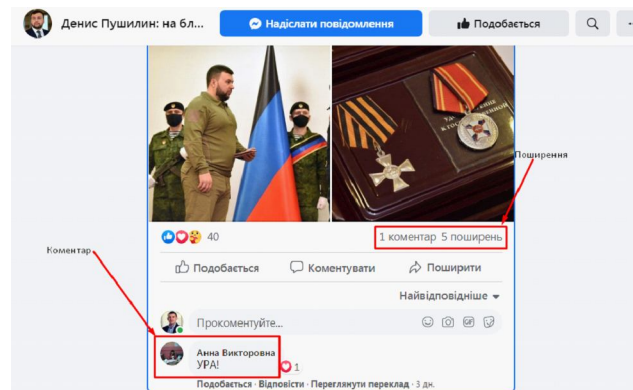

Фото 2

Фото 3. Пам'ятник т.зв. «ополченцям», с. Михайлівка, Донецької обл.

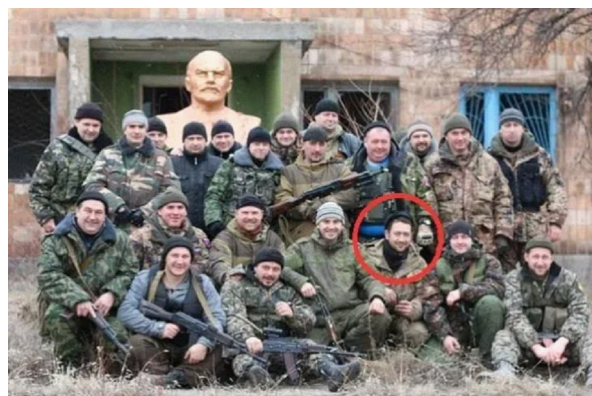

Фото 4. Терористи на Луганщині.

Список використаної літератури

1. InformNapalm [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/informnapalm24/>. Назва з екрана
2. Russia occupation of Ukraine. Россия окупант України [Електронний ресурс]: Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/RussiaoccupationofUkraine/>. Назва з екрана
3. Археология – важная часть воспитания молодого поколения – Игорь Плотницкий [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://miaistok.su/arheologiya-vazhnaya-chast-vospitaniya-molodogo-pokoleniya-igor-plotnitskij/>.
4. ВАТА TV [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/503432503159171/post_tags/?post_tag_id=964638943705189/. Назва з екрана
5. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання // Національна безпека і оборона. – 2019. – №1-2. – С. 2–109.
6. Денис Пушилин: на благо Донбасса [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pushilindnr>. Назва з екрана
7. Донбас. Реалії [Електронний ресурс] // Радіо Свобода – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/z/17260>.
8. Донецк! Новороссия! Сводки! Новости! [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/svodki/>. Назва з екрана
9. Звіт проекту «Соціально-політичні настрої в частині Донецької та Луганської областей, які тимчасово не знаходяться під контролем України». [Електронний ресурс] / Український інститут майбутнього. – Режим доступу: <https://uifuture.org/analitychni-materialy/zvit-proektu-socialno-politichni-nastroyi-v-chastini-doneckoyi-ta-luganskoyi-oblastej-yaki-timchasovo-ne-znakhodyatsya-pid-kontrolem-ukrayini/>
10. Историческое краеведение: Введение в историю Донецкого края / Сост. Морозов П., Пестрецов В., Кожемяка О. – Донецк, 2015. – 208 с.
11. Калакура Я. Класифікація історичних джерел / Я. Калакура, В. Коцур // Історичне джерелознавство : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко [та ін.]. 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Либідь, 2017. – С. 86-111.
12. Королёва Г. История Луганской Народной Республики с древнейших времен и до наших дней : учебное пособие / Г. Королёва, Д. Крысенко. – Луганск, 2020. – 480 с. : ил.
13. Лозовий В. Гуманітарна політика квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР» / В. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2017. – Т. 24. – С. 223-231.
14. Новороссия [Електронний ресурс] : Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/novorosiainform/>. Назва з екрана
15. «Ученые ЛНР» обосновали историческую самобытность «луганской расы» [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://crime.in.ua/node/9141>.
16. Оношко О. Геополитический статус Донбасса и внешнеполитические потребности Донецкой Народной Республик // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – 2018. – №3. – С. 95–101.
17. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
18. Памятник Ватароле. В Донецке у пособников оккупантов поехала крыша [Електронний ресурс] / OmTV // YouTube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=6JvQmReVmww&ab_channel=OmTV. Назва з екрана. – Дата публікації: 19.10.2020.
19. Памятник Захарченко [Електронний ресурс] / Дневник Толстяка // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=auzrwT3L19E>. Назва з екрана. – Дата публікації: 02.09.2019.
20. Память. Первого Главу ДНР А. Захарченко почтили на кладбище «Донецкое море» [Електронний ресурс] / Первый Республиканский Телеканал // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=1UcVxiWoWiI>. Назва з екрана. – Дата публікації: 31.08.2020.
21. Шість історій переселенців з ОРДЛО [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyna-na-donbasi-interv-yu-pereselenciv-novini-ukrajini-50046179.html>.

22. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років: Закон України від 09.04.2015 р. №316-VIII. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 15.09.2020)
23. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки: Закон України від 09.04.2015 р. №317-VIII. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 15.09.2020)
24. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті: Закон України від 09.04.2015 р. №314-VIII. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 15.09.2020)
25. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років: Закон України від 09.04.2015р. №315-VIII. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (дата звернення: 15.09.2020)
26. Просто за душу бере Вірш з Донецьку АТО [Електронний ресурс] / С. Шептун // YouTube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=0n9_yWdqdzE – Назва з екрана. – Дата публікації: 25.12.2015.
27. Протоновороссы – тупиковая ветвь эволюции [Електронний ресурс] / А. Салтан. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://antikor.com.ua/articles/108674-protonovorossy__tupikovaja_vetvj_evoljutsii.
28. Руденко М. Утверждение формулировки вопроса референдума о самоопределении Донецкой Народной Республики // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №3 (66). –2018.– С.121–124.
29. Сальников В. «Революция Достоинства» и «Русская Весна»: сравнительный анализ // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №1 (57)–2016. – С.62–69.
30. Симоненко І. «Концептуальні засади політики пам'яті». Аналітична записка [Електронний ресурс] // Нац. інститут стратегічних досліджень. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya>.
31. Тарасова М., Тарасов С. Исторические факты как фактор геополитического противостояния: Украина между Западом и Россией // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №3 (59).–2016. – С. 102–110.
32. Федоровский Ю. Из ранних документов ЛНР (Болотовский период) // Вестник ДонНУ. Сер. Б: Гуманитарные науки. – 2016. – № 3. – С. 102–110
33. Черкашин К. Вступительное слово// Журнал исторических, политологических и международных исследований. – №1 (1).–2015. – С. 5–6.
34. Юркова О. Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2015. – Ч. 25. – 31-48. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sidptm_2015_25_4.
35. Як історики від «руського міра» втекли, і що з цього вийшло [Електронний ресурс] // news.24tv. – 27.03.2015. – Режим доступу до ресурсу: https://news.24tv.ua/yak_istoriki_vid_ruskogo_mira_vtekli_i_shho_z_tsogo_viyshlo_n558855

References

1. *InformNapalm* (Facebook). Available at: <https://www.facebook.com/informnapalm24/>.
2. *Russia occupation of Ukraine* (Facebook). Available at: <https://www.facebook.com>
3. *Archaeology is an important part of educating the younger generation – Igor Plotnitsky* (2017) Available at: <https://miaistok.su/arheologiya-vazhnaya-chast-vospitaniya-molodogo-pokoleniya-igor-plotnitskij/>
4. *BATA TV* (Facebook). Available at: https://www.facebook.com/groups/503432503159171/post_tags/?post_tag_id=964638943705189/.
5. The war in Donbas: realities and prospects for settlement (2019). *The national security and defense* 1-2. 57. (in Ukr.)

6. *Denis Pushilin: for the benefit of Donbas* (Facebook). Available at: <https://www.facebook.com/pushilindr>. Назва з екрана
7. *Donbas. Realii* (Radio Free Europe/Radio Liberty). Available at : <https://www.radiosvoboda.org>
8. *Donetsk! Novorossiia! Summaries! News!* (Facebook). Available at: <https://www.facebook.com/groups/svodki/>.
9. *Project report «Socio-political sentiments in the part of Donetsk and Luhansk oblasts that are temporarily not under the control of Ukraine»* (Ukrainian Institute for the Future) Available at: <https://uifuture.org/analitychni-materialy/zvit-proektu-socialno-politichni-nastroyi-v-chastini-doneckoyi-ta-luganskoyi-oblastej-yaki-timchasovo-ne-znaxodyatsya-pid-kontrolem-ukrayini/>
10. Morozov P, Pestretsov V., Kozhemiaka O. (2015). *Local history: Introduction to the history of Donetsk region*. Donetsk (in Rus.)
11. Kalakura Y., Kotsur V. (2014). Classification of historical sources. *Historical source studies*. 86-111. (in Ukr.)
12. Korolyova G., Krysenko D. (2020). *The history of Luhansk People's Republic*. Luhansk (in Rus.)
13. Lozovyi V. (2017). Humanitarian policy of quasi-state entities «DNR» and «LNR». *Education, science and culture on Podillya*, 24. 223-231. (in Ukr.)
14. *Novorossiia* (Facebook). Available at: <https://www.facebook.com/novorosinform> (in Rus.)
15. «LPR scientists» substantiated the historical originality of the “Luhansk race” (2015). Available at : <http://crime.in.ua/node/9141> (in Rus.)
16. Onopko O. (2018). The geopolitical status of Donbas and the foreign policy needs of the Donetsk People's Republic. *The journal of historical, political and international studies*, 3. 95–101. (in Rus.)
17. Konversky A. (2010). *The fundamentals of methodology and organization of scientific studies*. Kyiv: Centre for educational literature. (in Ukr.)
18. *Monumentto Vatarole. In Donetsk, the occupants' accomplices lost their roof* (YouTube). Available at: https://www.youtube.com/watch?v=6JvQmReVmww&ab_channel=OmTV (in Rus.)
19. *Monumentto Zakharchenko* (YouTube). Available at : <https://www.youtube.com/watch?v=auzrwT3L19E> (in Rus.)
20. *The memory of the First Head of the DPR A. Zakharchenko was honored at the cemetery «Donetsk Sea»* (YouTube). Available at : <https://www.youtube.com/watch?v=1UcBxiWoWiI>
21. *The six stories of migrants from ORDLO* (HB). Available at: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyanna-donbasi-interv-yu-pereselenciv-novini-ukrajini-50046179.html> (in Ukr.)
22. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About access to the archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917-1991* (Law of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (in Ukr.)
23. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About condemnation of communist and national-socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and ban on propaganda of their symbols* (Law of Ukraine). Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (in Ukr.)
24. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About the legal status and honoring the memory of fighters for the independence of Ukraine in the XXth century* (Law of Ukraine). Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (in Ukr.)
25. Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *About the perpetuation of the victory over Nazism in the Second World War of 1939-1945* (Law of Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (in Ukr.)
26. *Poem from Donetsk anti-terrorist operation* (YouTube). Available at : https://www.youtube.com/watch?v=0n9_yWdqdZE (in Ukr.)
27. Saltan A. (2016). *Protonovoros – a dead-end branch of evolution* Available at : https://antikor.com.ua/articles/108674-protonovorossy_tupikovaja_vetvj_evoljutsii (in Rus.)
28. Rudenko M. (2018). Approval of the wording of the question of the referendum on self-determination of the Donetsk People's Republic. *The journal of historical, political and international studies*, 66.121–124. (in Rus.)
29. Salnikov V. (2016). «Revolution of Dignity» and «The Russian Spring»: comparative analysis. *The journal of historical, political and international studies*, 57. 62–69. (in Rus.)
30. Symonenko I. (2010) «Conceptual principles of the state policy of memory». Analytical note. *The National Institute for Strategic Studies*. Available at : <https://niss.gov.ua/en/node/503> (in Ukr.)

31. Tarasova M., Tarasov S. (2016) Historical facts as a factor of geopolitical confrontation: Ukraine between the West and Russia. *The journal of historical, political and international studies*, 59. 102–110. (in Rus.)
32. Fedorovsky Y. (2016) From early LPR documents (Bolotov period documents). *Editorial Board of the journal «Bulletin of Donetsk National University. Series B: Humanities»*, 3. 102–110 (in Rus.)
33. Cherkashin K. (2015) Opening remarks *The journal of historical, political and international studies*, 1. 6. (in Rus.)
34. Iurkova O. (2015). Facebook as a new type of historical sources: a bid to describe and archiving practical tasks. *Special historical disciplines: questions of theory and methodology*, 25. 31–48. (in Ukr.)
35. *How historians fled from the «Russian world» and what happened* (2015). Available at: https://news.24tv.ua/yak_istoriki_vid_ruskogo_mira_vtekli_i_shho_z_tsogo_viyshlo_n558855 (in Ukr.)

KASIAN Andrii, candidate of historical sciences, senior lecturer at the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
 e-mail: kasyan_andriy@ukr.net,
PLATMIR Yaroslav, junior research fellow, Bohdan Khmelnytsky University of Cherkasy,
 email: metsepman91@gmail.com,
KHOMENKO Denys, graduate student, the senior laboratory assistant of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
 email: homenkodenis96@gmail.com

PECULIARITIES OF THE SOURCE COMPLEX OF RESEARCH OF MEMORY POLICY IN THE RUSSIAN-OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Introduction. *The policy of memory and historical consciousness of the population in the Russian-occupied areas of Donetsk and Luhansk oblasts has not yet been the subject of a special study by Ukrainian historians. The source base for studying this problem has a number of features.*

Purpose. *Find out the features and identify the main groups of historical sources that can be used in the process of studying the policy of memory and historical consciousness of the population in the occupied territories.*

Results. *It has been found that most sources that reveal the topic of historical memory and consciousness in the occupied territories of digital origin and are on the Internet, including sources born digital. The authors propose two interrelated schemes of systematization of the source base. The first, traditional approach to the classification of sources on the basis of the method of recording information – material, verbal, pictorial, behavioral.*

Classification by origin allows us to identify a wider range of sources. Documents of official origin, which determine the policy of memory and consists of two clusters: 1) legislative and normative acts of Ukraine; 2) illegitimate legal acts approved by the “heads” of illegal formations in the temporary occupied territories of Ukraine – so-called “LNR” and “DNR”.

One of the tools of instrumentalization of the past and manipulation of the historical consciousness of the population in the occupied territories is the introduction of anti-Ukrainian memorable discourse from elementary school to higher education. Such a pseudo-historical narrative is also an important source. It is determined that the most massive group of source is media materials collected on various Internet resources.

Particular attention is paid to the characteristics of a new group of sources – social networks, which in modern society are becoming increasingly important. In particular, the possibility of using the resources of the most popular Facebook network in Ukraine is considered and the achievements of previous authors in the method of processing materials of social networks are taken into account.

Originality. *The authors propose their own systematization of sources that should be used to study the policy of memory and historical consciousness in the occupied territories.*

Conclusion. *The source base for studying historical memory and memory policy in the occupied territories of Donbas is representative and allows to cover the problem in a comprehensive way. Much of this is due to the emergence of new types of historical sources and their availability via the Internet.*

Keywords: *memory policy, historical consciousness, source studies, historical source, Russian aggression, occupation, ORDLO, History of Ukraine.*

Одержано редакцією 04.11.2020
 Прийнято до публікації 6.11.2020